

DIATOPICKÉ VARIANTY VERBÁLNÍ FLEXE NA ÚZEMÍ KONTINENTÁLNÍHO PORTUGALSKA

PETRA SVOBODOVÁ

KAROLINUM

DIATOPICKÉ VARIANTY VERBÁLNÍ FLEXE NA ÚZEMÍ KONTINENTÁLNÍHO PORTUGALSKA

Petra Svobodová

Recenzovali:

Doc. Mgr. Iva Svobodová, Ph.D.

Mgr. Martin Pleško, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Praha 2020

Redakce Zuzana Tion Leštinová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2020

© Petra Svobodová, 2020

ISBN 978-80-246-4571-1

ISBN 978-80-246-4593-3 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

FONETICKÉ ZNAKY A POUŽITÉ SYMBOLY	9
Fonetické znaky	9
Samohlásky	9
Polosamohlásky	10
Souhlásky	10
Symboly	11
1. ÚVOD DO PROBLEMATIKY	13
1.1 Zeměpisná variabilita portugalštiny a její studium	13
1.2 Sloveso v kontextu portugalské dialektologie	16
1.3 Struktura a cíle studie	18
2. METODOLOGIE	21
2.1 Korpus	21
2.2 Tabulky Cintrových dotazníků	24
2.3 Fonetický přepis	25
3. SLOVESO A JEHO KLASIFIKACE – SEZNÁMENÍ SE ZÁKLADNÍMI POJMY	26
3.1 Slovesná flexe jako morfologická kategorie	26
3.2 Klasifikace sloves podle flekčních paradigmat	27
3.2.1 Pravidelná slovesa	28
3.2.2 Nepravidelná slovesa	29
3.2.2.1 Slovesa s vokalicou alternací v indikativu přítomného času	31
3.2.2.1.1 Alternace diftongizací	31
3.2.2.1.2 Alternace záměnou samohlásek s odlišným stupněm otevřenosti	32
3.2.2.2 Slovesa s konsonantickou alternací v indikativu přítomného času	32
3.2.2.3 Slovesa s vokalicou alternací v P1 a P3 préterita perfekta indikativu	33
3.2.2.4 Slovesa s identickými tvary P1 a P3 préterita perfekta indikativu	33
3.2.2.5 Slovesa s fenoménem supletivismu	34
3.2.3 Defektní slovesa	34
3.2.4 Slovesa s nadbytečnými tvary	34
4. FLEXE PRÉTERITA PERFEKTA INDIKATIVU	36
4.1 Tvoření préterita perfekta indikativu v současné portugalštině	36
4.2 Nástin historického vývoje slovesných tvarů	38
4.2.1 Vývoj slovesných tříd	39
4.2.2 Vývoj koncovek jednotlivých tříd v préteritu perfekta indikativu	39

5. REALIZACE P1 V PRÉTERITU PERFEKTU INDIKATIVU A JEJÍ DIATOPICKÉ VARIANTY	44
5.1 P1 préterita perfekta indikativu u sloves pravidelných	44
5.1.1 Koncovka P1 préterita perfekta indikativu u 1. slovesné třídy a její fonetická realizace	45
5.1.1.1 Realizace [ɛj] a [ej] jako regionální varianty	47
5.1.1.1.1 Realizace [ɛj] a [ej] v dizertačních pracích z 50. let	48
5.1.1.1.2 Realizace [ɛj] a [ej] v Cintrových dotaznících	50
5.1.1.2 Realizace [ej] a [e] jako regionální varianty	52
5.1.1.2.1 Realizace [ej] a [e] v dizertačních pracích z 50. let	53
5.1.1.2.2 Realizace [ej] a [e] v Cintrových dotaznících	55
5.1.1.3 Realizace [ej] jako [i]	57
5.1.1.3.1 Realizace [ej] jako [i] v dizertačních pracích z 50. let	58
5.1.1.3.2 Realizace [ej] jako [i] v Cintrových dotaznících	59
5.1.1.4 Shrnutí realizace koncovky P1 u sloves 1. třídy	61
5.1.2 Koncovka P1 préterita perfekta indikativu u 2. a 3. slovesné třídy	65
5.1.2.1 Oscilace mezi diftongem a hiátem	68
5.1.2.2 Nazalizace koncové samohlásky	69
5.1.2.3 Záměna P1 a P3	70
5.1.2.3.1 Záměna osob v dizertačních pracích z 50. let	71
5.1.2.3.2 Záměna osob v Cintrových dotaznících	73
5.2 P1 préterita perfekta indikativu u sloves nepravidelných	75
5.2.1 Flekční paradigmatu nepravidelných sloves	75
5.2.1.1 Slovesa s identickou P1 a P3 a jejich vývoj	77
5.2.1.2 Slovesa se změnou kvality samohlásky v kořeni P1 a P3 a jejich vývoj	78
5.2.2 Regionální varianty realizace nepravidelných sloves v P1	79
5.2.2.1 Regularizace konjugačního paradigmatu	80
5.2.2.2 Záměna časů	81
5.2.2.3 Realizace P1 v kombinaci s klitickým zájmenem	82
5.2.2.4 Archaické tvary P1 préterita perfekta indikativu	83
5.2.3 Regionální varianty realizace nepravidelných sloves zasahující současně P1 i P3	86
5.2.3.1 Záměna flekčního paradigmatu	87
5.2.3.1.1 Záměna flekčního paradigmatu v dizertačních pracích z 50. let	88
5.2.3.1.2 Záměna flekčního paradigmatu v Cintrových dotaznících	88
5.2.3.2 Záměna P1 a P3	90
5.2.3.2.1 Záměna P1 a P3 v dizertačních pracích z 50. let	91
5.2.3.2.2 Záměna P1 a P3 v Cintrových dotaznících	92
5.2.3.3 Přidání koncovek osoby a čísla	94
5.2.3.3.1 Přidání koncovek osoby a čísla v dizertačních pracích z 50. let	96
5.2.3.3.2 Přidání koncovek osoby a čísla v Cintrových dotaznících	97
5.2.3.4 Nazalizace	99
5.2.3.4.1 Nazalizace v dizertačních pracích z 50. let	101
5.2.3.4.2 Nazalizace v Cintrových dotaznících	102
6. VARIANTY SLOVESNÉ FLEXE V OSTATNÍCH OSOBÁCH	104
6.1 Varianty slovesné flexe u P2	104
6.2 Varianty slovesné flexe u P3	105
6.3 Varianty slovesné flexe u P4	106
6.4 Varianty slovesné flexe u P5	108
6.5 Varianty slovesné flexe u P6	109
6.5.1 Redukce diftongu na nosovou samohlásku	110

6.5.2 Redukce diftongu a ztráta nosovosti	110
6.5.3 Zachování diftongu a ztráta nosovosti	111
6.5.4 Záměna diftongů	111
7. SYSTEMATIZACE VERBÁLNÍCH ALTERNACÍ PODLE JEJICH CHARAKTERU	113
8. SHRNTÍ DISTRIBUCE JEVŮ Z DIACHRONNÍHO HLEDISKA A JEJÍ VLIV NA KLASIFIKACI PORTUGALSKÝCH DIALEKTŮ	116
9. ZÁVĚR – PORTUGALŠTINA JAKO HOMOGENNÍ JAZYK	119
Bibliografie	120
Bibliografie dizertačních prací tvořících korpus	122
Seznam studií zpracovávajících výsledky Boléových dotazníků (I. L. B.)	124
Summary	125
Resumindo	126
Přílohy	127
Příloha I	127
Příloha II	128
Příloha III	129
Příloha IV	130
Příloha V	131
Příloha VI	132
Příloha VII	133
Příloha VIII	134
Příloha IX	135
Příloha X	136
Příloha XI	137
Příloha XII	138
Příloha XIII	139
Příloha XIV	140
Příloha XV	141
Příloha XVI	142
Příloha XVII	143
Příloha XVIII	144
Příloha XIX	145
Příloha XX	146
Příloha XXI	147
Příloha XXII	148
Příloha XXIII	149
Příloha XXIV	151

FONETICKÉ ZNAKY A POUŽITÉ SYMBOLY

FONETICKÉ ZNAKY

' – přízvuk

SAMOHLÁSKY

- a – střední otevřená
- ɐ – střední polozavřená
- ɤ – střední polozavřená slabě velarizovaná
- ɛ̃ – střední polozavřená slabě palatalizovaná
- ẽ – střední polozavřená nazální
- ɛ – přední polootevřená
- e – přední polozavřená
- ẽ – přední polozavřená slabě palatalizovaná
- ɛ̃ – přední polozavřená slabě velarizovaná
- ẽ – přední polozavřená nazální
- ə – střední zavřená
- ə̃ – střední zavřená nazální
- i – přední zavřená
- ĩ – přední zavřená nazální
- ɔ – zadní polootevřená
- ɔ̞ – zadní polootevřená o stupeň otevřenější
- o – zadní polozavřená
- ɔ̞ – zadní polozavřená o stupeň otevřenější
- õ – zadní polozavřená lehce palatalizovaná
- ö – zadní polozavřená více palatalizovaná
- õ – zadní polozavřená nazální
- u – zadní zavřená
- u – zadní zavřená lehce palatalizovaná
- u – zadní zavřená více palatalizovaná
- ũ – zadní zavřená nazální

POLOSAMOHLÁSKY

- j – vysoká přední
- j̥ – vysoká přední oslabená
- w – vysoká zadní
- w̥ – vysoká zadní oslabená

SOUHLÁSKY

- b – znělá bilabiální okluzivní
- β – znělá bilabiální spiranta
- d – znělá apikodentální okluzivní
- ð – znělá alveodentální spiranta
- dʒ – znělá palatální afrikáta
- f – neznělá labiodentální frikativní
- g – znělá velární okluzivní
- ɣ – znělá velární spiranta
- k – neznělá velární okluzivní
- l – znělá alveolární laterální
- ʎ – znělá palatální laterální
- ɭ – znělá postdorsovelární laterální
- m – znělá bilabiální okluzivní nazální
- n – znělá alveolární okluzivní nazální
- ɲ – znělá dorsopalatální okluzivní nazální
- p – neznělá okluzivní bilabiální
- r – znělá jednokmitová apikoalveolární vibranta
- ṛ – znělá vícekmitová apikoalveolární vibranta
- ʀ – znělá vícekmitová velární vibranta
- s – neznělá predorsoalveolární frikativní
- ʃ – neznělá apikoalveolární frikativní
- ʂ – neznělá palatální frikativní
- ʃ̥ – neznělá apikoalveolární frikativní
- t – neznělá alveodentální okluzivní
- tʃ – neznělá palatální afrikáta
- v – znělá labiodentální frikativní
- z – znělá predorsoalveolární frikativní
- ʒ – znělá apikoalveolární frikativní
- ʒ̥ – znělá palatální frikativní
- ʒ̥ – znělá apikoalveolární frikativní

SYMBOLY

- [] – závorky používané pro fonetický přepis
- * – nesprávná či nedoložená (ale předpokládaná) forma
- – realizuje se jako

1. ÚVOD DO PROBLEMATIKY

1.1 ZEMĚPISNÁ VARIABILITA PORTUGALŠTINY A JEJÍ STUDIUM

Portugalština bývá tradičně považována za jeden z nejhomogennějších a nejarchaičtějších románských jazyků. Slovy jednoho z nejvýznačnějších portugalských dialektologů Manuela de Paiva Boléo je to dokonce jazyk, jehož „výjimečná homogenita nemá obdoby v žádném jiném evropském jazyce“ (Boléo 1974d, 260). K této charakteristice přispívá mnoho faktorů, v první řadě však ten, že Portugalsko je jedním z nejstarších evropských národních států, jehož hranice se od roku 1249, kdy Portugalci dobyli město Faro v nejjižnější portugalské provincii Algarve a definitivně tak ukončili reconquistu, téměř nezměnily. Rychlá konsolidace portugalského království a poloha země na periferii Evropy jsou dalšími faktory, které Portugalsku zaručily etnickou a národnostní jednotu a přispěly k tomu, že se portugalský jazyk vyvíjel do značné míry izolovaně a s minimem cizích vlivů.

Tato jednotnost jazyka by logicky měla vést také k jeho nízké zeměpisné variabilitě, která je zaznamenána už ve středověku, ale za symptomatickou je považována zejména v portugalštině moderní. Podíváme-li se na vývoj studia portugalských dialektů a na snahy o jejich klasifikaci, můžeme pozorovat jednoznačnou tendenci redukovat počet dialektologických oblastí a podoblastí. V prvních třech návrzích klasifikace portugalských dialektů, které vypracoval portugalský lingvista José Leite de Vasconcelos na přelomu 19. a 20. století, bylo navrženo rozdělení dialektů podle čtyř hlavních oblastí na dialekty z oblasti mezi řekami Minho a Douro (tzv. dialectos intramenses), z provincie Trás-os-Montes, z Beiry a nakonec dialekty jižní, pod které spadaly provincie Alentejo a Algarve, přičemž v každé z těchto oblastí vyčleňoval ještě dílčí podoblasti (Vasconcelos 1929). Čtvrtý návrh klasifikace, vypracovaný Manuelem de Paiva Boléo v 50. letech 20. století, šel dokonce ještě dále a rozdělil portugalské dialekty do šesti základních podskupin, z nichž každá vykazovala ještě další subdialekty a lokální varianty. Vzniklo tak dělení na dialekty z provincie Minho, z Trás-os-Montes, z Beiry, z oblasti Baixo Vouga a Mondego, z oblasti Castelo Branco a Portalegre a nakonec na dialekty jižní, z oblasti Algarve a Alentejo (Boléo 1962). Zbývající dva návrhy, oba pocházející ze 70. let 20. století, však počet dialektologických oblastí značně omezily – španělská lingvistka Pilar Vásquez Cuesta na tři, kdy hovoří o dialektech severních, středních a jižních (Cuesta 1989), zatímco portugalský dialektolog Luís Lindley Cintra počet oblastí ještě více zredukoval a vyčlenil pouze jazykové varianty severní a jižní s tím, že jako první z dialektologů určil také pět stěžejních rysů, o něž své dělení opřel.

V prvé řadě vyzdvihl realizaci sykavek S a Z buď jako souhlásek predorsoalveolárních [s] a [z], nebo souhlásek apikoalveolárních [ʃ] a [ʒ], kdy tato dvojí možná realizace reflektuje historický vývoj těchto konsonantů. Do poloviny 16. století tyto čtyři varianty sibilant koexistovaly a tvořily opozici. Predorsoalveolární [s], které se vyvinulo z afrikáty [ts] vyskytující se ve staré portugalštině, odpovídalo grafémům C (v kombinaci s vokály E a I) či Ç, zatímco apikoalveolární [ʃ] odpovídalo grafémům S (na počátku slova) a SS. Stejně tak predorsoalveolární [z], které se vyvinulo z afrikáty [dz] vyskytující se ve staré portugalštině, odpovídalo grafému Z, zatímco apikoalveolární [ʒ] odpovídalo grafému S v intervokálníce pozici. Fonetické rozdíly mezi těmito sibilantami se začaly v 16. století stírat a v normativní portugalštině převládla varianta predorsoalveolární, zatímco realizace apikoalveolární zůstávají nadále součástí diatopických variant portugalštiny a jsou typické pro provincii Beira (kde apikoalveolární výslovnost vytlačila variantu predorsoalveolární a bývá tradičně označována jako „S-beirão“) a portugalský severovýchod (kde se dokonce zachovaly všechny čtyři realizace sibilant, tak jak se vyslovovaly ještě na počátku 16. století). Cintra tento rys určil jako stěžejní pro odlišení severních a jižních dialektů, neboť jeho izoglosa nepřekročí na severu řeku Douro a na jihu řeku Tejo, tedy neopustí oblast středního Portugalska, čímž tvoří logickou hranici mezi těmito dvěma hlavními dialektálními skupinami.

Jako další klíčový rys vybral přítomnost či absenci afrikáty [tʃ], která byla součástí normativní portugalštiny do 17. století, kdy ustoupila palatální frikativě [ʃ], ale nadále se běžně vyskytuje v diatopických variantách portugalštiny v severovýchodní části Portugalska, zejména v oblasti na sever od řeky Douro.

Třetím vybraným rysem byl pak tzv. betacismus neboli záměna souhlásek B a V, kdy je normativní realizace [v] vytlačována realizací okluzivního [b], případně spiranty [β], což je jev, který se objevuje už ve staré portugalštině a dnes je typický pro oblast na sever od Coimbrы.

Dále mezi těchto pět stěžejních rysů zahrnuje také dvě redukce diftongů. První z nich je redukce diftongu [ow] na [o], jev, který do portugalštiny pronikl v 17. století souběžně s disimilací téhož diftongu na [oj] (která se okrajově vyskytovala v portugalštině už dříve, ale nikdy se trvale neuchytila na úrovni normativního jazyka ani na úrovni jeho diatopických variant; její stopy tak můžeme dnes pozorovat pouze v dubletních tvarech slov, jako např. *touro* – *toiro*) a obě varianty jsou dodnes vnímány jako standardní, přičemž realizace formou diftongu je příznačnější pro oblast na sever od Aveira a realizace pomocí vokálu na jih od ní.

Posledním rysem je redukce diftongu [ej] na [e], která se v portugalštině objevila o něco později, ve 2. polovině 18. století, a na počátku 19. století začala, stejně jako v případě předchozího diftongu, alternovat s disimilovanou podobou diftongu [ej]. V tomto případě však součástí normativního jazyka zůstaly pouze obě varianty diftongu, kdy varianta [ej] představuje variantu vnímanou jako tradičnější, zatímco varianta [e] je dodnes vnímána jako progresivnější a symptomatická zejména pro oblast Lisabonu¹ (Cintra 1971). Redukovaná varianta [e] zůstala součástí diatopických variant portugalštiny a stala se symptomatickou

1 Tuto zeměpisnou příznakovost, jak uvidíme v následujících kapitolách, však dialektologické výzkumy nepotvrzují.

pro oblast jižních dialektů, kdy její izoglosa začíná v oblasti na sever od Lisabonu (aniž však hlavní město zasáhne) a pokračuje podél řeky Tejo.

Jak vyplývá z výše řečeného, pozoruhodné na těchto rysech je, že jedna ze dvou možných variant realizace daného rysu představuje vždy variantu archaičtější, zatímco druhá představuje variantu modernější, která je navíc dodnes součástí normativního jazyka (např. v případě [ow] a [o] je [ow] variantou archaičtější a [o] variantou modernější). Vezmeme-li v potaz, že u prvních čtyř rysů se archaičtější varianta jejich realizace vyskytuje u severních dialektů, zjistíme, že jižní dialekty jsou vlastně definovány jediným dialektologickým rysem, tedy redukcí diftongu [ej] na [e], protože jižní varianty realizace všech ostatních Cintrou vybraných rysů jsou vlastně součástí dnešní normy. Toto zjištění tak jen dále dokresluje, jak malá zeměpisná variabilita je dnes kontinentální portugalštině lingvisty (a nejen jimi, ale i běžnými uživateli jazyka) přikládána.

Zároveň je však ale nutno dodat, že portugalské dialekty nebyly dodnes uceleně zpracovány na bázi systematicky vytvořeného korpusu, takže tvrzení o jednotnosti portugalského jazyka se opírají spíše o předpoklady a dílčí studie než o precizně zpracovaný korpus přesně zaznamenaných a analyzovaných dat.

Zakladatel portugalské dialektologie José Leite de Vasconcelos opíral své návrhy klasifikace portugalských dialektů o vlastní terénní výzkum, jehož výsledky publikoval ve své klíčové studii *Esquisse d'une dialectologie portugaise* (1901), o kterou se dodnes portugalská dialektologie opírá a jejíž výsledky jsou, navzdory absenci systematického výzkumu, z větší části dodnes platné.

Jeho následovník, coimberský dialektolog Manuel Paiva Boléo, byl první, kdo ve čtyřicátých letech 20. století provedl pokus o systematický výzkum, když vytvořil dotazník s přibližně 550 otázkami, zahrnujícími nejen rovinu fonetickou, ale i lexikální a okrajově také morfologickou. Od roku 1942 dotazníky distribuoval korespondenčně učitelům a farářům po celém Portugalsku, aby je vyplnili, což tím pádem do určité míry relativizuje autentičnost výsledků, které Boléo následně publikoval ve své klíčové studii „O mapa dos Dialectos e Falares de Portugal Continental“ (1957).²

Za první skutečně systematický výzkum tak lze považovat spíše až dotazníky vytvořené v sedmdesátých letech 20. století Luísem Lindley Cintrou za účelem sestavení Lingvisticko-etnografického atlasu Portugalska a Galicie (ALEPG), které byly doplněny i autentickými nahrávkami.³ Problémem tohoto výzkumu však je, že nahrávky pořízené Cintrou a jeho spolupracovníky čekají dodnes z větší části na své přepsání a zpracování do systematického korpusu, na jehož základě by se mohl tento atlas vytvořit tak, jak bylo Cintrovým původním záměrem, a dokázat tak tezi o homogenitě portugalského jazyka. Oblast dialektologie tedy dodnes nabízí velké množství témat, která si zaslouží hlubší pojednání a jejichž zpracování může přispět k novému pohledu na onu tradičně požímanou jednotu portugalského jazyka.

2 Podrobnější údaje viz kapitola Metodologie.

3 Podrobněji viz kapitola Metodologie.